

Олександра Кудлай

Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса

Висвітлюється громадська, політична, наукова та викладацька діяльність одного з провідних діячів Української соціал-демократичної робітничої партії Б. Мартоса, його праця як члена Центральної ради, у керівному складі Генерального секретаріату та урядів Директорії.

Раскрывается общественная, политическая, научная и преподавательская деятельность одного из лидеров Украинской социал-демократической рабочей партии Б. Мартоса, его работа как члена Центральной Рады, на руководящих постах в Генеральном секретариате и правительстве Директории.

The present article is dedicated to the social, political, scientific and teach activity of one of the leader of the Ukrainian social democratic labour party B. Martos, to his work as a member of Centralna Rada, the Ukrainian Popular Ministry, the government of Directoriay.

Борис Миколайович Мартос народився 20 травня 1879 р. у м. Градизьк на Полтавщині (зараз селище міського типу Глобинського району Полтавської області). Походив він зі старовинного козацького роду Мартосів. У його роду у XVII столітті були — полковий обозний Лубенського полку Павло Мартос, що деякий час був наказним лубенським полковником (1728 р.); славетний скульптор Іван Петрович Мартос (1750–1835 рр.); письменник Іван Романович Мартос (1760–1831 рр.) — секретар графа К.Г. Разумовського; історик Олексій Іванович Мартос (1790–1842 рр.); видавець першого «Кобзаря» Т.Г. Шевченка П. Мартос¹.

У 1897 р. Б. Мартос зі срібною медаллю закінчив у Лубнах класичну гімназію, згодом вступив до Харківського університету на математичний відділ. Під час навчання в університеті став членом таємної Української студентської громади Харкова (з 1899 р.), яка нараховувала 12 осіб і відігравав у її діяльності провідну роль. Як пише А. Качор — учень Б. Мартоса — у своїй розвідці зі слів самого Бориса Миколайовича, саме тут він знайомиться з такими видатними у майбутньому українськими громадськими діячами як Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич, Б. Камінський, Ю. Коллярд, Д. Познанський, О. Коваленко та іншими². У цей час зустрів він й свою майбутню дружину Марію Кучерявенко та її брата Аркадія. На нелегальних шевченківських роковинах, влаштованих громадою у 1900 р., виступив з доповіддю про соціально-політичні погляди Кобзаря. Того ж року за дорученням Студентської громади, влітку, став учасником I Українського студентського конгресу у Галичині. Тут він знайомиться із особливостями місцевої кооперації та культурно-просвітницькою діяльністю українських організацій. Після повернення до Харкова підготував та виступив з доповіддю «Кооперативний і культурно-просвітний рух у Галичині». З того часу він почав серйозно цікавитися і вивчати проблеми кооперативного руху. Зі Львова він привіз також нелегальну літературу, зокрема, працю М. Міхновського «Самостійна Україна» — першу програму РУП, — та твір Д. Антоновича «Дядько Дмитро». Взимку того ж року він знов приїжджав до Львова за нелегальною літературою для РУП.

За участь у студентській демонстрації 1901 року Б. Мартос був заарештований, провів два тижні у тюрмі і був висланий на два роки з Харкова «під нагляд поліції» із забороною жити в університетських містах. В цей час на Полтавщині, куди переїхав Борис Миколайович, працювала Кооперативна комісія, створена при сільськогосподарському товаристві зусиллями О. Русова, К. Мацієвича та статистика Л. Падалки. Знайомство з останніми значно вплинуло на подальший життєвий шлях

Б. Мартоса. Тут він також тісно співпрацював із Революційною українською партією (РУП), однак, як він сам згадував пізніше, не був ані засновником партії, ані її членом. Він пропагував національні ідеї серед селянства; організовував у селах бібліотеки та влаштовував читання української літератури. Заснував кілька політичних гуртків серед учнів середніх шкіл у Полтаві і читав їм політичну економію, українську історію та літературу; займався культурно-освітньою роботою. Незважаючи на численні обшуки та допити поліції, допомагав РУП у друкуванні та розповсюдженні відозв, взяв участь у підпільній конференції Українських студентських громад у Полтаві у 1901 р.

Через два роки, у 1903 р., Б. Мартос повернувся до Харкова, однак не полишив політичної діяльності, продовжуючи активно працювати в Українській студентській громаді — виступає з доповідями і рефератами. За співпрацю з РУП та допомогу у транспортуванні шрифту для нелегальної друкарні відбув піврічне ув'язнення (1903–1904 рр.), під час якого двічі оголошував голодування. Після звільнення активно включився у революційні події 1905–1907 рр.

Під час Першої російської революції вступив до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), став одним з авторів програми партії. У роки революції Борис Миколайович виступав на мітингах, друкував відозви УСДРП, деякий час очолював збройну дружину студентів і телеграфістів на околицях Харкова і Люботина. Проводив роботу на селі серед селян.

Лише у 1908 р. йому вдалося закінчити математичний відділ Харківського університету, але отримав, як вказував сам Борис Миколайович у своїй автобіографії, не свідоцтво, а лише залік³. Наприкінці навчання Б. Мартос одружився із Марією Юріївною Кучерявенко. Тому на життя він змушений був заробляти приватними уроками та лекціями з математики і космографії на загальних курсах Чадова у Харкові. Викладав математику на курсах землемірів, географію — на курсах Товариства торговельних помічників, латинську мову — на Вищих жіночих

курсах у Харкові та математику — у харківській жіночій гімназії (1906–1909 рр.). На початку 1910 р. викладав географію на курсах професійної спілки прикащиків.

У 1910 р. батько його давнього товариша М. Русов пропонував йому зайняти посаду асистента у Київському Комерційному інституті⁴. Однак, педагогічну діяльність йому заборонили і Б. Мартос змушений був виїхати на Волинь, покинувши й підготовку до державних іспитів, замість яких він прослухав курс бухгалтерії. На Волині у 1909–1911 рр. Борис Миколайович працював старшим контролером статистичних робіт у відповідному відділі Волинської губернської земської управи. Цю посаду він отримав за посередництвом свого знайомого В. Кошового, що був директором статистичного бюро. Тут він знов близько і багато спілкується із селянами, спостерігає їх життя, заглиблюється у їх проблеми та потреби.

Через деякий час Борис Миколайович знов підпадає під підозру поліції і у 1910 р. їде до Києва, де проходить дев'ятимісячну практику у «Волзько-Камському комерційному банку». Тут він мав змогу ознайомитися зі всіма банківськими операціями. У 1911–1912 рр. працює на Волині старшим інструктором кооперації при Волинській земській касі дрібного кредиту, проводячи оціночно-страховий та сільськогосподарський перепис. Як писав Б. Мартос у своїй автобіографії у 1925 р., працюючи на цій посаді, він організував низку кредитних товариств, провів кілька двотижневих курсів для підготовки керівного складу кооперативних організацій, брав участь у створенні кооперативного союзу у Житомирі. Паралельно для навчання майбутніх інструкторів у кооперативній справі систематично ознайомлювався із фаховою літературою, вивчав практичну діяльність кооперативів, статистику, ревізію та методику викладання на кооперативних курсах⁵.

На Б. Мартоса, як і інших представників тодішньої молодії української інтелігенції, у цей час мав великий вплив «артільний батько» — М. Левитський, чия просвітницька та кооперативна діяльність сприяла розвитку національного руху у цій

сфері та виховала когорту майбутніх громадських і політичних діячів України⁶. Саме завдяки впливу М. Левитського Борис Миколайович продовжив самоосвіту не тільки у сфері кооперації, а й звернувся до вивчення суспільно-економічних наук. Особливу увагу він приділяв організації споживчих та промислових кооперативів та поширенню економічних знань серед населення. Вже наприкінці життя він згадував, що у цей період він багато часу проводив серед селян, навчаючи дітей, спілкуючись із сільською інтелігенцією. Працюючи на цій посаді Б. Мартос набув великого досвіду практичної роботи та репутації висококласного фахівця у національних кооперативних колах.

У цей час, за відомостями А. Качора, він отримує листа від давнього знайомого К. Безкровного, який працював у Катеринодарі на Кубані головними бухгалтером акціонерної спілки по будівництву Чорноморської Кубанської залізниці, із пропозицією про роботу⁷. Під тиском адміністрації, з огляду на його неблагонадійність, Б. Мартос виїжджає на Кубань. До того ж тут працював і рідний брат його дружини А. Кучерявенко на ниві кооперації. Бориса Миколайовича призначають керівником фінансового відділу Управління Чорноморсько-Кубанської залізниці. На цій посаді він працював два роки — з 1911 по 1913 рр. Одночасно Б. Мартос продовжує займатися кооперативною діяльністю — входить до дирекції Кубанського кооперативного банку (1913 р.), обраний членом правління Кубанського кредитного союзу і як представник останнього неодноразово виступає на кооперативних та сільськогосподарських з'їздах, конференціях. Входить також до редколегії друкованого кооперативного органу «Союз», публікує статті з питань кооперації у кубанських часописах. Не полишає він й громадської діяльності — проводить курси для членів управ кредитних кооперативів, викладає українську мову та літературу у таємному гуртку школярів середніх класів.

Через важку хворобу на малярію (1912 р.) він у 1913 р. знов повернувся в Україну, на Полтавщину, де у 1913–1917 рр., до

самої революції, працював інспектором кооперації Полтавського губернського земства, керуючи теоретичною й практичною підготовкою кандидатів на посади повітових інструкторів. Борис Миколайович готував доклади для губернських земських зборів з питань допомоги кооперативним установам; розробив план обстеження споживчих товариств на Полтавщині, керував обробкою цих матеріалів. Під його редакцією губернське земство видавало «Огляд споживчої кооперації на Полтавщині», що складався саме з цих матеріалів. Брав він участь й у заснуванні нових кооперативних організацій. За свідченням Б. Мартоса, за час його роботи були утворені наступні союзи: Полтавський споживчий, Полтавський кредитний, Кременчуцький кредитний, Роменський споживчий, Роменський кредитний, Переяславський кредитний та Пирятинський споживчий. Засновувалися й районні союзні об'єднання — у Костянтинограді, Кобелянську, Миргороді⁸.

Одночасно на кооперативних курсах Б. Мартос викладав теорію й історію кооперації, був учасником низки кооперативних з'їздів і конференцій. На запрошення київських кооперативних організацій з нагоди 50-ліття української кооперації читав публічні лекції у Полтаві і Києві. Був також членом кооперативного відділу полтавського «Общества сільського господарства».

Під час I Світової війни за дорученням земства заснував «Закупочне бюро» при Полтавському губернському земстві для забезпечення місцевого населення речами першої необхідності, завідував діяльністю цього бюро. Як свідчить Б. Мартос, робота цієї установи — це була «перша спроба переведення великої акції через кооперативний апарат, вона була скерована на утримання цін від штучного підвищення»⁹. Як представник Полтавського споживчого союзу взяв участь у зборах кооперативів Харківського споживчого союзу, активно працював також на різних кооперативних нарадах та конференціях, обстоюючи ідею створення всеукраїнських кооперативних центрів. Ця активна і плідна діяльність допомогла йому набути великого

досвіду й знань у загальногосподарських, фінансових і кооперативних справах.

Після Лютневої революції Б. Мартос включився до активної роботи на громадсько-політичній ниві. Вже 4–5 квітня 1917 р. у Києві на конференції УСДРП виступив як один з її лідерів. На початку червня став одним з членів президії Всеукраїнського селянського з'їзду, був обраний до Тимчасового ЦК Селянської спілки, згодом — членом Української Центральної Ради (УЦР), а з 23 червня — і Малої Ради. Виступав з доповіддю про земельне питання й на Всеукраїнському робітничому з'їзді (11–14 липня 1917 р.). У своєму виступі він підкреслював, що найбільша верства населення України — селянство — перебуває у тяжкому стані і вказував на важливе значення аграрного питання для робітництва. Як добре освічена людина, що мала великий досвід роботи на селі, зокрема в організації кооперативного руху, увійшов до першого складу Генерального Секретаріату — виконавчого органу УЦР, — обійнявши посаду генерального секретаря земельних справ.

Однак не полишав він свого зв'язку і з Полтавщиною, де працював не один рік. 21–22 травня проходив Український національний з'їзд у Полтаві, яким керував Б. Мартос. Через місяць, як представник УЦР, на екстреному засіданні Полтавського губернського земського зібрання 20 червня після оголошення I Універсалу виступив з промовою, наголосивши, що Центральна Рада розраховує на підтримку усього українського народу.

Після призначення на посаду генерального секретаря земельних справ Б. Мартос багато зусиль доклав до організації роботи секретарства та кооперативного відділу у його складі, який і очолив після залишення посади генерального секретаря. Ще раз Б. Мартос керував роботою земельного секретарства після демісії М. Савченко-Більського та К. Мацієвича восени 1917 р. Працюючи у сфері кооперації та досконально орієнтуючись у проблемах села, Борис Миколайович стояв на позиції збереження великих розвинутих і механізованих господарств

та передачі їх сільськогосподарським артільям. Для цього, за його ініціативою, секретарство земельних справ провело обстеження таких артільей в Україні. За даними самого Бориса Миколайовича їх на 1917 р. виявилось 6¹⁰. Для розвитку мережі артільей ним було розроблено низку інструкцій, а також організовано при секретарстві курси по земельній реформі для підготовки інструкторів, в тому числі, і для організації сільськогосподарських спілок, на яких він сам викладав. В результаті в багатьох містах вдалося влаштувати такі спілки.

Безпосередню участь взяв Борис Миколайович й у розробці та обговоренні земельного закону Центральної Ради. Він вніс до Малої Ради розроблений земельним секретарством Статут крайового українського земельного комітету 5 жовтня. На УІІІ сесії УЦР 14 грудня в якості товариша генерального секретаря земельних справ Б. Мартос доповів про той безлад і розруху, що виникли внаслідок хибного тлумачення положень ІІІ Універсалу про перехід землі до рук народу. Він зауважив, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму, ... селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного»¹¹. На думку промовця треба було якнайскоріше ухвалити закон, що передбачав би покарання за нищення сільськогосподарського добра, і це, в свою чергу, дозволило б навести елементарний лад на місцях.

УІІІ сесія заслухала план земельної реформи, викладений Б. Мартосом. Ним передбачалося: збереження великих зразкових маєтків, де вирощується породиста худоба, селекційні господарства; допомога з боку секретарства земельних справ господарствам — надання необхідних машин, реманенту, насіння. Завершуючи свій виступ, Б. Мартос заявив про свою відставку¹².

Того ж дня, на вечірньому засіданні, був зачитаний, підготовлений секретарством спільно із Земельним комітетом, «Тимчасовий земельний закон», головні тези якого були накреслені ІІІ Універсалом. Б. Мартос дав пояснення тих положень, з якими він особисто був незгодний. По-перше, це

стосувалося відсутності чіткого переліку земель, на які скасовувалася приватна власність; і по-друге — невизначеності процедури передачі землі. На його думку, розібратися зі всіма суперечностями зможуть лише Українські Установчі збори на підставі тих матеріалів, що збере секретарство земельних справ.

З приводу позиції українських есерів по земельному питанню Б. Мартос висловився цілком ясно: «Гасло «Земля народу», балачки, що земля як сонце, як повітря повинна належати всім, не витримує критики». Однак, не зважаючи на особистий скепсис, він запропонував прийняти тимчасовий закон, «який pomoже в першу чергу забрать землю у панів та інвентар і заспокоїть хліборобів»¹³.

Після виступу Б. Мартоса розпочалися тривалі та бурхливі дебати. Більшість доповідачів висловилися проти законопроекту. Одним з пунктів документу, що викликав загальні нарікання, було положення про збереження недоторканості господарств у розмірі 40 десятин, що обумовлювало, на думку більшості, так звану «трудоу норму». Головним лейтмотивом виступів стало визначення, зроблене селянином Г. Тернюком: «Ви усі тут через принципи сперечаєтеся. А краще ви переробіть ваш закон, щоб всім селянам було добре»¹⁴.

В результаті на голосування було висунуто дві резолюції: від українських соціалістів-революціонерів про те, що закон не відповідає інтересам трудового селянства; передати його на доопрацювання до фракційної комісії та переробити на основі двох принципів — повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі. Резолюція містила також вимогу негайного призначення генерального секретаря земельних справ — члена партії українських есерів.

Друга резолюція — від фракції українських соціал-демократів — пропонувала наступну формулу переходу: основою закону мають бути постанови III Універсалу по земельному питанню, тому тимчасовий законопроект взяти за основу і одночасно передати його у парламентську комісію для доробки і подання на розгляд Центральної Ради.

Через три дні, 17 грудня, більшістю голосів була прийнята формула переходу, подана українськими есерами, наступного змісту. Законопроект не приймати, доручивши новоствореній комісії з пропорційним представництвом від усіх фракцій Ради підготувати новий законопроект, який мав бути поданий на розгляд Малої Ради. Основою майбутнього документу повинні були стати принципи повного скасування приватної власності на землю та соціалізації землі¹⁵. Отже, по складному і дуже важливому питанню перемогла точка зору есерів.

6 листопада Б. Мартос, як представник Генерального секретаріату, взяв участь у переговорах у штаб-квартирі Південно-Західного фронту з генералом М. Володченком про визнання української влади. Після доповіді Б. Мартоса ген. М. Володченком та представником Секретаріату було складено протокол про визнання штабом Південно-Західного фронту Генерального секретаріату УЦР верховною владою в Україні, про що генерал видав відповідний наказ по військах фронту¹⁶.

За складною державною роботою протягом 1917 р. не забував Б. Мартос й про свою головну турботу — поширення та організацію кооперативного руху в Україні. У березні 1917 р. Борис Миколайович стояв у витоків створення Центрального кооперативного комітету (Коопцентру), що став вищим органом кооперації в Україні та керував його виробничою, науковою, статистично-економічною та освітньою діяльністю. Саме завдяки наполегливій праці Б. Мартоса у 1917 р. у Києві пройшли два кооперативні з'їзди. Ним був підготовлений план подальшої кооперативної роботи під назвою «Схеми дальшої господарської розбудови кооперативів».

У 1918 році, у період Гетьманщини, Б. Мартос відходить від політичної діяльності і усю свою увагу та сили приділяє насиченій і плідній праці, безпосередньо пов'язаній із кооперацією. Насамперед, він читав лекції про інструкторську роботу на Вищих інструкторських кооперативних курсах ім. Доманицького, організованих весною 1918 р. Саме з цих курсів зусиллями відомого економіста М. Туган-Барановського, К. Мацієвича та

Б. Мартоса у Києві створювалася вища кооперативна школа — Кооперативний інститут, який розпочав свою роботу 1 січня 1920 р. Борис Миколайович, у співавторстві із М. Туган-Барановським та К. Мацієвичем, став автором й першої програми навчання Інституту. Читає в ньому курс лекцій. Паралельно він викладає у кооперативній школі «Дніпросоюзу». У цей же час ним була підготовлена популярна брошура «Лист до земляків».

Весною 1918 р. Б. Мартос очолив організаційну комісію по скликанню Всеукраїнського загальнокооперативного з'їзду у Києві в травні 1918 р. Взяв у його роботі активну участь, виголосивши доповідь про організацію кооперації в Україні. Як зазначав відомий дослідник українського кооперативного руху І. Витанович, М. Мартос передбачав розвиток в Україні не тільки традиційних видів кооперації — споживчої, кредитної, сільськогосподарської, — а й створення мережі місцевих кооперативів першого ступеня, об'єднаних у районні, обласні та у вже існуючі центральні союзи. Борис Миколайович планував створення окремого ревізійного союзу і обласних ревізійних відділів для усіх кооперативів. Він пропонував також утворити центральний видавничий союз для задоволення культурно-освітніх потреб населення, що опікувався б спеціальними курсами, школами, клубами народними домами та університетами. Таким чином, Б. Мартос накреслив головні шляхи подальшої розбудови кооперації в Україні. На цьому з'їзді було ухвалено статут Центрального українського кооперативного комітету. А у жовтні 1918 р. на сесії Коопцентру він був обраний головою управи Коопцентру, що стала об'єднуючим центром українського кооперативного руху, що дбав про його поширення¹⁷. При управі регулярно проводилися наради за участю представників центральних кооперативних організацій. Паралельно було проведено перше статистичне обстеження кооперативних організацій України.

Розроблена Б. Мартосом теоретична схема організації кооперативного руху, надрукована у трудах III Всеукраїнського

кооперативного з'їзду, була ухвалена останнім. Схема розмежування діяльності різних кооперативних установ побачила світ у журналі «Українська кооперація»¹⁸.

Одночасно Борис Миколайович очолив наглядову раду «Дніпросоюзу», входив до наглядової ради «Українбанку». Як член редакційної комісії співпрацював з фаховим журналом управи Коопцентру «Українська кооперація».

Знов повернувся Б. Мартос до активної політичної роботи та праці у вищих органах української влади за часів Директорії. Він очолював міністерство фінансів у кабінеті В. Чехівського (до кінця січня 1919 р.), а згодом — в уряді С. Остапенка. Зберіг він цю посаду і після обрання його на посаду прем'єр-міністра 9 квітня 1919 р. у Рівному.

Треба зазначити, що весною 1919 р. уряд УНР опинився у дуже складному становищі. Завдяки наступу більшовицьких військ територія, що контролювалася Директорією, неухильно зменшувалася — спочатку уряд переїхав до Винниці, потім — до Рівного, а згодом — до Кам'янець-Подільського. Члени уряду, зважаючи на ситуацію, перебували у різних містах України та поза її межами, тому він працював у неповному складі. Це негативно впливало не тільки на роботу кабінету та сприяло поглибленню внутрішньої дезорганізації, а й на становище армії в цілому. Зрозуміло, що у суспільстві росла недовіра до політичного проводу УНР, що виявився нездатним здійснювати задекларовані соціально-економічні, політичні та адміністративні перетворення.

Загальне тяжке положення ускладнювалося й розвитком нового витка гострих і майже непримиренних суперечностей між «лівими» і «правими» українського політичного проводу, їх неспроможністю відійти від обстоювання своїх вузько партійних інтересів та «об'єднатися для створення єдиної міцної української політичної сили»¹⁹. Загострення політичної боротьби та невдалі спроби лівого табору знайти шляхи для об'єднання українських сил призвели до зміни кабінету міністрів С. Остапенка. На початку квітня 1919 р. за

ініціативою С. Петлюри та А. Макаренка був утворений новий уряд, який очолив Б. Мартос. Однак, до уряду увійшли представники тільки українських есерів та есдеків, що лише посилювало протистояння між правою та лівою течіями українського руху. Повстання В. Оскілка 29 квітня 1919 р., що мало за мету припинити міжпартійну боротьбу та усунути українських соціалістів від влади, суттєво погіршило ситуацію, ставши одним з факторів успішності наступу радянських військ на території України. Відома нарада уряду та трьох членів Директорії у Радзивиліві 13 травня, яка вивела О. Андрієвського зі складу останньої, фактично призвела до усунення «правих» від прийняття важливих політичних рішень. Усе це ще більше поглибило кризу у взаєминах двох українських таборів — «праві» сили не визнали нового уряду Б. Мартоса.

12 квітня уряд оприлюднив декларацію, якою оголосив своїм головним завданням — опертися на власні сили, без залучення «чужої військової сили», звернувши головну увагу на забезпечення армії та військовослужбовців, а також здійснити фактичну злуку західних і східних українських земель. Однак виконати свою соціалістичну по суті програму уряду не вдалося, як не вдалося й об'єднати національні сили на єдиній платформі. Погіршилися стосунки УНР і з галицькими політиками.

Окремо слід вказати на події, пов'язані із справою полковника П. Болбочана, які припали як раз на прем'єрство Б. Мартоса і яким Борис Миколайович присвятив окрему книгу споминів «Оскілко й Болбочан. (Спогади)» (Мюнхен, 1958). Як вказує автор у вступному слові, з огляду на те, що ця тема є неприємною «для нашого національного престижу», йому не хотілося писати ці спомини. Але, аби запобігти спекуляціям на цьому ґрунті, намаганням виставити П. Болбочана героєм та безвинною жертвою, Б. Мартос вирішив опублікувати спогади, в яких виклав події заколоту, намагаючись зробити це найбільш об'єктивно. У своїй розповіді Б. Мартос, як він сам вказує,

опирається й на свідчення інших учасників. У брошурі подається матеріал про складання уряду Б. Мартоса; виступ отамана В. Оскілка; матеріал про П. Болбочана, його особистість та спробу військового перевороту; судовий процес над ним та події після суду.

В цілому, на думку Б. Мартоса, спроба військового перевороту в умовах військового часу, «це — безперечно безоглядне переслідування дрібних егоїстичних амбіцій в тяжкий час національної боротьби, коли особисті інтереси, особиста пиха мусіли б бути підпорядковані інтересам загальнонаціональним»²⁰.

Однак, сучасні дослідники Т. Осташко, Т. Вронська та інші дотримуються прямо протилежної думки. По-перше, події, що були пов'язані із призначенням П. Болбочана командуючим Запорізької групи військ, як людини, якого «поважала і підтримувала переважна більшість» військових вказаного формування, «стали проявом намірів поміркованих державницьких сил змінити ситуацію як в армії, так і в країні в цілому»²¹. По-друге, аналізуючи документи державної слідчої комісії, вони дійшли висновку, що жоден з них не доводить звинувачення П. Болбочана у спробі державного перевороту. По-третє, суд, що розглядав справу полковника складався з випадкових людей, що не мали фахової освіти та проведення справи відбувалося із відкритим упередженням до П. Болбочана — подію просто зробили державним переворотом²².

Так, чи інакше, але політика кабінету Б. Мартоса викликала велике невдоволення українських правих сил, наростало незадоволення селянства. Намагання уряду консолідувати український рух виявилися невдалими. У таких обставинах голова Директорії С. Петлюра почав схилитися до можливості реформування уряду шляхом входження до нього більш поміркованих елементів. 12 серпня 1919 р. було оприлюднено нову урядову декларацію, що оголошувала поворот у бік парламентської демократії. Після її видання 17 серпня Б. Мартос подав заяву про відставку.

29 серпня кабінет міністрів прийняв відставку Б. Мартоса і доручив формування нового кабінету члену УСДРП, міністру внутрішніх справ І. Мазепі.

Треба відзначити, що за свідченням колег, очолюючи Раду Міністрів, Б. Мартос виявив себе не тільки як економіст-теоретик, а й як практик, що набув великого досвіду у попередні роки, що дало змогу його уряду забезпечувати діяльність як державного апарату, так і української армії у дуже складних умовах військового часу²³. Тому РНМ висловила йому свою подяку, а Борис Миколайович залишився на посаді міністра фінансів і працював в українському уряді ще до кінця травня 1920 р. Його зусиллями Директорія ухвалила важливий закон у сфері фінансів — закон про самостійність української валюти.

У 1920 р. Б. Мартос виїхав до Німеччини, де відвідав значні німецькі центри кооперації — Берлін, Дрезден, Лейпціг, Регенсбург, Мюнхен, Гамбург — з метою вивчення досвіду кооперативного руху, роботи різних кооперативних організацій, в тому числі й кооперативних курсів. Ця подорож дала Борису Миколайовичу змогу зібрати багатий матеріал з теорії і практики кооперації, діяльності кооперативних шкіл і курсів. Є відомості, що результатом цього «відрядження» стало складання Б. Мартосом програми навчання вечірніх кооперативних курсів, які він намагався влаштувати в Ужгороді²⁴. Скоріш за все ця справа не знайшла належної підтримки і у 1921 р. він з дружиною опиняється у Чехословаччині, де продовжує свою наукову, громадську та педагогічну діяльність, що стала головною у його житті на еміграції.

Тодішнім головою Українського громадського комітету у Празі був відомий національний діяч М. Шаповал, до якого й звернувся Б. Мартос. Йому було запропоновано влаштувати кооперативні курси при Комітеті²⁵. Через деякий час план роботи і програма курсів були ухвалені, а Б. Мартос став членом, згодом директором кооперативного бюро при Українському громадському комітеті. Кооперативні курси діяли кілька років і згодом зусиллями Бориса Миколайовича у 1922 р. вони

були реорганізовані в Інститут сільськогосподарської кооперації з дворічним курсом навчання.

У цей час з Відня до Праги переїхав Вільний український університет. Багато українців, отримавши чехословацькі візи, теж оселилися саме тут. Ці чинники, а також розрахунок на підтримку чехословацького уряду сприяли появі ідеї про створення на базі Інституту вищого навчального закладу. Загальні збори Українського громадського комітету обрали спеціальну організаційну комісію, яка запропонувала заснувати Академію у складі трьох факультетів, одним з яких мав бути економічно-кооперативний. У написанні програми та заснуванні цього факультету Б. Мартос брав безпосередню участь. Серед спеціальних курсів, які викладалися на цьому відділенні Академії і які читав Б. Мартос були — організація і практика кредитних, споживчих, будівельних та ін. кооперативів; кооперативний збут продукції сільськогосподарського виробництва, кооперативне право, ревізія, статистика тощо. Факультет передбачав підготовку кадрів для державних установ, місцевого самоврядування, в тому числі й для кооперативних закладів.

Отже, на базі Інституту сільськогосподарської кооперації було засновано Українську господарську академію у Подєбрадах (сучасна Чехія), у невеликому курортному містечку у 50 кілометрах від Праги. Заняття в академії розпочалися 22 червня 1922 р. З початку її існування Б. Мартос працює у ній доцентом, керуючи кафедрами теорії кооперації та споживчої кооперації. У 1924 р. ним була захищена праця «Теорія кооперації», після чого він отримав звання професора. З 1923 по 1925 рр. він виконував обов'язки декана економічно-кооперативного відділу академії, співпрацював з її друкованим органом «Економіст». За ці роки він став автором низки підручників, що друкувалися не тільки в академічному видавництві, а й у Львові. Його наукові статті публікувалися у чеських, українських, французьких фахових журналах. Б. Мартоса також було обрано дійсним членом міжнародної наукової організації «Institut pur les Cooperatives»²⁶.

Борис Миколайович був не тільки викладачем та професором Академії. Він брав активну участь у вирішенні проблем та налагодженні поточної роботи закладу. Брався за вирішення фінансових питань, сприяв забезпеченню студентів підручниками, дбав про нормальні умови навчання і роботи як викладачів, так і студентів. Він став одним з засновників Товариства українських кооператорів, яке об'єднувало студентів і викладачів економічно-кооперативного факультету. Під егідою Товариства проводилися лекції та різні заходи. Воно влаштувало власну книжну збірку із читальним залом, отримуючи різні фахові європейські видання, підписуючи біля 20 кооперативних часописів²⁷. Б. Мартос керував роботою Товариства 13 років.

Його зусиллями при Академії були засновані і діяли споживчі товариства «Україна», «Відродження» та кредитний кооператив «Єдність». При них існували крамниця та їдальня. Ці спілки стали базою для практичного навчання студентів і одночасно давали змогу поліпшити матеріальне становище як студентів, так і викладацького складу Академії. Завдяки цим організаціям, як згадує Б. Мартос, кожен студент мав можливість взяти участь у кооперативному житті, відбуваючи практику із бухгалтерії, діловодства, ревізії. «Таким чином навчання кооперації в Академії набірає живого характеру і зацікавлює також і студентів других відділів»²⁸.

У 1923 р. Борис Миколайович організував кооперативний кабінет при Академії, збираючи у ньому необхідні прилади та документи — статути, інструкції, звіти, фотографії, що торкалися діяльності кооперативних установ²⁹. Виконував він також роботу редактора студентського журналу «Кооперативний альманах» та часопису «Кооперативний огляд». Одночасно підготував до друку курс лекцій по будівельній кооперації. На протязі півроку був секретарем термінологічної комісії економічно-кооперативного відділу Академії. За цей час було дано визначення 600 термінам³⁰.

У цей же час Б. Мартос взяв участь у роботі міжнародного кооперативного з'їзду в Генті (1924 р.), де виступив з двома

доповідями: «Кооперативні ідеї М. Туган-Барановського» та «Міжнародна кооперативна виставка в Генті».

Після ліквідації Академії Б. Мартос взяв активну участь у забезпеченні заочного навчання дисциплінам, що викладалися в установі. А для збереження наукових сил стає співорганізатором спілки її професорів. Підтримавши ініціативу професора С. Гольдельмана, він стояв у витоків створення Українського технічно-господарського університету. У 1922–1945 рр. був діяльним членом різних наукових товариств — Українське економічне товариство у Подєбрадах, Українська наукова асоціація у Празі, Масарикова академія у Празі, Міжнародний інститут кооперативних студій у Парижі, Товариство українських кооператорів тощо. Вів активну наукову діяльність, брав участь у міжнародних конгресах, виступав з доповідями на конференціях, відбув кілька наукових відряджень: у 1924 р. — в Берліні та у 1927 р. — у Швейцарії. У 1936–1938 рр. організував кооперативний семінар у Празі для чеських кооператорів. За пропозицією Центрального Союзу чехословацьких кооперативів у 1936–1937 рр. представляв українську еміграцію у Чехословаччині на засіданнях Ліги націй у Женеві, підтримуючи вимоги української делегації. Співпрацював із дорадчим комітетом для біженців.

Під час II Світової війни Б. Мартос перебував у Чехословаччині. А у 1945 р. він переїжджає до Мюнхена (Німеччина), де взявся до роботи по організації Української вищої економічної школи. Після її відкриття працював у ній викладачем кількох дисциплін (політекономія, теорія кооперації, організація і практика споживчих товариств); у 1945–1949 рр. займав посаду ректора, а також керував кооперативним семінаром. Тут йому було присвоєно ступінь доктора. У 1945–1952 рр. продовжує викладацьку працю в Українському господарську інституту, який після II Світової війни було переведено з Чехословаччини до Німеччини (місто Регенсбург у Баварії). В якості голови взяв участь в роботі I Кооперативного з'їзду у Німеччині (8–9 червня 1946 р., Мюнхен).

Як і у попередні роки він не полишав активної громадської діяльності — у 1946–1949 рр. член Переселенської комісії та Головної переселенської ради при центральному представництві української еміграції Німеччини. Брав участь у I Переселенському з'їзді української еміграції 4–6 жовтня 1946 р., на який прибуло 133 делегата з Німеччини і Австрії³¹. А 15 лютого 1948 р. був обраний дійсним членом Української вільної академії наук (УВАН), через кілька місяців, 23 квітня, — дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). Певний час Б. Мартос працював на посаді заступника голови директора Інституту для дослідження питань Сходу Європи.

Через шість років перебування у Німеччини восени 1951 р. він оселяється у Швейцарії, де живе під опікою швейцарського уряду і отримує регулярну пенсію. Тут він продовжує викладацьку діяльність — читає курс політекономії німецькою мовою у Кавальяно, починає писати спомини.

У віці 76 років за запрошенням українських наукових закладів Б. Мартос повертається до Мюнхена і бере участь у реорганізації Інституту з вивчення історії і культури СРСР (1954–1957 рр.), що функціонував за рахунок американських спонсорів. Інститут був створений 8 липня 1950 р. як вільна спілка учених, що емігрували з СРСР і продовжували досліджувати проблеми його історії³². З 1954 р. протягом двох років Б. Мартос очолює наукову раду цього Інституту, з 1956 р. по 1958 р. — виконує обов'язки секретаря наукової ради. До 1957 р. керує видавничою колегією Інституту (під грифом цього Інституту виходили журнали, монографії, бюлетені, наукові збірники), продовжуючи наукову та експертну працю як знавець економічних і політичних питань у СРСР. Інститут започаткував видання окремої серії — «Українські збірники». Під керівництвом Бориса Миколайовича вийшло 15 книг.

У травні 1958 р. Б. Мартос назавжди полишає Європу, переїжджаючи до США. Жив він в Ірвінгтоні, біля Нью-Йорку. Як дійсний член УВАН і НТШ продовжував наукові дослідження. Деякий час викладав в Українському технічному

інституті у Нью-Йорку теорію кон'юнктурних хитань (1958–1960 рр.), працюючи на професорській посаді. Протягом 1958–1963 рр. читав курс історії господарства України на спеціальних курсах українознавства, виступав з публічними лекціями. А з листопада 1965 р. головує у комісії зі встановлення фактів і дат періоду українських визвольних змагань. В наступному році (1966 р.) керує ініціативним комітетом по відзначенню 50-ліття відновлення української державності.

Помер Борис Миколайович Мартос 19 вересня 1977 р. на 99-му році життя у США. Похований на цвинтарі Церкви-Пам'ятника коло могил його соратників — Андрія Лівіцького та О. Лотоцького³³.

Б. Мартос залишив після себе значний науковий доробок у галузі теорії кооперативного руху та фінансової справи. З-під його пера вийшло біля десятка наукових праць. Його праці «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Гроші Української держави» видавалися кілька разів різними мовами. Найвагомішою з них є монографія «Теорія кооперації», яку він захистив в Українській господарській академії і отримав звання професора. Ця книга стала навчальним посібником в усіх українських економічно-кооперативних школах за кордоном. Значний науковий інтерес має також праця Б. Матроса про грошові знаки УНР.

Борис Миколайович входив до редакційної комісії збірки «Велика Українська революція. (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року» (Нью-Йорк, 1967). Упорядником цього збірника був колишній член УЦР та соратник Б. Мартоса професор Яків Зозуля, член-кореспондент НТШ та УВАН. За доби Директорії останній один час був виконуючим обов'язки заступника директора департаменту в міністерстві народного господарства. Це видання було здійснене за ініціативою Бориса Миколайовича. Президія УВАН у Нью-Йорку створила окрему комісію для збору фактів і дат про події в Україні у 1917–1920 рр. У зв'язку із відзначенням

українською науковою громадськістю у США 50-річчя відновлення української державності було вирішено доручити Я. Зозулі скласти календар історичних подій української революції «як потрібний матеріал для ювілейних святкувань і для користування при писанні статей»³⁴.

Кілька робіт Бориса Миколайовича присвячено певним аспектам історії українських визвольних змагань. Так, у статті Б. Мартоса «Українська валюта 1917–20 років» викладено обставини прийняття Центральною Радою рішення про видання українських паперових грошей у грудні 1917 р. Описуються труднощі із друкуванням грошових знаків, які зважаючи на обставини, не були досконалими. У розвідці викладена також історія друкування та обороту національної валюти за доби УЦР, Української Держави Павла Скоропадського та Директорії. Цінні свідчення подає Б. Мартос про його особисті плани грошової реформи на посаді міністра фінансів, та проведені ним заходи³⁵.

В іншій своїй праці — «Перші кроки Центральної Ради» — Б. Мартос веде мову про події початку революції у Києві, роботу та керівництво комісій УЦР, їх завдання; організацію українських військових; відновлення діяльності «Просвіт», Українську Національну раду у Петрограді. Стаття містить докладний матеріал про створення військового клубу ім. Павла Полуботка. Виклад закінчується Українським Національним конгресом у Києві (квітень 1917 р.). На думку автора, останній ознаменував собою закінчення першого, організаційного етапу діяльності УЦР, результатом якого було досягнення головної мети — «розбудити «приспану Україну», створити Український Визвольний Рух і об'єднати його в моноліт навколо єдиного центру — Української Центральної Ради»³⁶.

У рамках роботи комісії при УВАН було проведено дослідження Крутянських подій у січні 1918 р. Для цього безпосереднім учасникам та свідкам бою під Крутами була надіслана спеціальна анкета та проведені із ними, по можливості, особисті бесіди. Таким чином, було точно з'ясовано низку

фактів, які Б. Мартос, з нагоди відзначення пам'яті героїв Крут, виклав в окремій статті у вигляді 12 тез. Сухо й точно ними спростовуються міфи та неточні й неправдиві свідчення. Замість цього подані обґрунтовані цифри, факти, прізвища командирів із посиланнями на твердження учасників³⁷.

За свідченням професора М. Біди, в останні роки життя Б. Мартос інтенсивно працював над написанням роботи «Гарантизм, як господарська система», в якій намагався викласти сучасну наукову теорію про засоби та принципи «здійснення соціально-економічних норм», що мали забезпечуватися конституцією³⁸.

Борис Миколайович також диктував своєму секретарю пані Темницькій свої спогади часів Української революції — про III Універсал та пов'язані із ним події, опис зустрічей, нарад та дипломатичних переговорів³⁹.

Як писав М. Біда у своїй згадці про Б. Мартоса, останній належить до «заслужених корифеїв української економічної науки, а особливо науки кооперації»⁴⁰. Досвідчений політик, учасник розбудови незалежної Української держави, всі сили і здібності свого довгого, багатого на події життя, Борис Миколайович віддав служінню своєму народові, Батьківщини. На еміграції головною справою для нього стали викладацька робота у цілому ряді вищих та середніх навчальних закладів Європи та економічна наука. Його науковий доробок та низка споминів періоду Української революції до цього часу не втратили свого значення й активно використовуються сучасними дослідниками.

¹ Біда М. Проф. Борис Мик. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. — Нью-Йорк — Торонто — Мюнхен, 1977. — № 3–4 (55–56). Рік ХІХ. — С. 100.

² Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загально-громадської праці. — Вінніпег, 1977. — С. 11.

- ³ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп.1. — Спр. 359. — Арк. 52.
- ⁴ *Качор А.* Згад. праця. — С.12.
- ⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп.1. — Спр. 359. — Арк. 52 зв.
- ⁶ Українські кооператори (історичні нариси). — Кн.1. — Львів, 1999. — С.273.
- ⁷ *Качор А.* Згад. праця. — С.13.
- ⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп.1. — Спр.359. — Арк. 53–53 зв.
- ⁹ Там само. — Арк. 53 зв.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 54.
- ¹¹ *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 123.
- ¹² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — К., 1997. — С. 23.
- ¹³ Там само. — Т. 2. — С. 24.
- ¹⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 27.
- ¹⁵ Там само. — С. 35.
- ¹⁶ Велика Українська революція. (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 33.
- ¹⁷ Українські кооператори... — С. 275.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 55.
- ¹⁹ *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.* Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — К., 2009. — С. 82.
- ²⁰ *Мартос Б.* Оскілко й Болбочан. (Спогади). — Мюнхен, 1958. — С. 51.
- ²¹ *Сідак В., Осташко Т., Вронська Т.* Згад. праця. — С. 112.
- ²² Там само. — С. 157–158.
- ²³ Видатні діячі Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки — ювіляри 2009 року: Кость Левицький, Борис Мартос, Ісаак Мазепа. Бібліографічний нарис. — К., 2009. — С. 13.
- ²⁴ Українські кооператори... — С. 277.

²⁵ Там само.

²⁶ *Липовецький І.* Борис Мартос // Дороговаказ. Орган вояцької думки і чину. — Торонто. — Ч. 25 (44). — Липень-вересень 1969. — С. 78.

²⁷ Українські кооператори... — С. 278.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3795. — Оп. 1. — Спр. 359. — Арк. 56.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ *Качор А.* Згад. праця. — С. 23.

³² Там само. — С. 24.

³³ *Шумовський Ю.* Відходять заслужені: Професор Б. Мартос // Українське Православне слово. — 1978. — № 1. — С. 19.

³⁴ Велика Українська революція. (Матеріали до історії відновлення української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 3.

³⁵ Українська валюта 1917–20 рр. // Україна. — 1992. — № 2. — С. 6.

³⁶ *Мартос Б.* Перші кроки Центральної Ради // Хроніка 2000. — 2002. — Вип. 51–52. — С. 351.

³⁷ *Мартос Б.* Крути // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р. — Дрогобич, 1995. — С. 170–171.

³⁸ *Біда М.* Згад. праця. — С. 104.

³⁹ *Шумовський Ю.* Згад. праця. — С. 19.

⁴⁰ *Біда М.* Згад. праця. — С. 105.